

Preschool and Primary Education

Τόμ. 1 (2013)

Αντιλήψεις νηπίων για την οικονομική κρίση: Μια μελέτη περίπτωσης στην Ελλάδα

Elsie Doliopoulou

doi: [10.12681/ppej.22](https://doi.org/10.12681/ppej.22)

Copyright © 2025, Elsie Doliopoulou

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Doliopoulou, E. (2013). Αντιλήψεις νηπίων για την οικονομική κρίση: Μια μελέτη περίπτωσης στην Ελλάδα. *Preschool and Primary Education*, 1, 108–129. <https://doi.org/10.12681/ppej.22>

Αντιλήψεις νηπίων για την οικονομική κρίση: Μια μελέτη περίπτωσης στην Ελλάδα

Έλση Ντολιοπούλου

Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Περίληψη. Όλο και περισσότερα παιδιά ανά τον κόσμο βιώνουν τις αλλαγές που επηρεάζουν την καθημερινή τους ζωή ως αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης. Όσο καλύτερα κατανοήσουμε το πώς τα παιδιά αντιλαμβάνονται αυτά που συμβαίνουν γύρω τους και πώς επηρεάζουν τις συμπεριφορές τους, τόσο περισσότερο θα μπορέσουμε να τα βοηθήσουμε να τα αντιμετωπίσουν. Στην παρούσα μελέτη διερευνήθηκε από νηπιαγωγούς σε μία περιοχή της Βόρειας Ελλάδας, το πώς νήπια ηλικίας 4-6 ετών αντιλαμβάνονται την κρίση. Πιο συγκεκριμένα τα παιδιά ρωτήθηκαν το τι σκέφτονται όταν ακούν τον όρο «οικονομική κρίση», πώς αισθάνονται γι' αυτή και τι νομίζουν ότι μπορούν να κάνουν σχετικά με αυτή. Συνολικά συλλέξαμε 276 απαντήσεις παιδιών από τις συζητήσεις που έκαναν μαζί τους 29 νηπιαγωγοί, ενώ ορισμένα παιδιά έδωσαν παραπάνω από μία απαντήσεις. Μερικά παιδιά, μάλιστα, ζωγράφισαν τις αντιλήψεις τους σχετικά με το θέμα. Τα αποτελέσματα της έρευνας αναλύονται στην εργασία αυτή και διατυπώνονται προτάσεις για εκπαιδευτικούς και γονείς σχετικά με το πώς μπορούν να βοηθήσουν τα παιδιά να αντεπεξέλθουν στις δύσκολες καταστάσεις που βιώνουν.

Λέξεις κλειδιά: Νήπια, οικονομική κρίση, αντιλήψεις παιδιών, μελέτη περίπτωσης

Summary. More and more children around the world are experiencing the changes and stressors that impact their everyday lives as a result of the economic crisis. The better teachers and parents understand how young children make sense of what is happening and how this affects their ideas and behaviours, the better equipped we will be to help them cope, as well as create policies that will support optimal development and learning. This paper reports on data collected by teachers in one region of Greece about how young children (ages 4-to-6 years) perceive the economic crisis. The children were asked to report on what they think when they hear the term "economic crisis", how they feel about it, and what they think they can do about it. A total of 29 teachers reported on their conversations with children resulting in 276 responses from children; some children gave more than one response within the 276 total. There were also responses that included drawings about the economic situation made by the children. In this article the results were analyzed and we made recommendations for teachers and parents to guide efforts to help young children cope and grow in these economically troubling times. Our recommendations were based on what we learned from the young Greek children in our survey, as well as on the efforts of others to help children around the world deal with economic and other societal crises.

Keywords: Young children, economic crisis, children's conceptions, case study

Εισαγωγή

Όπως είναι ευρέως γνωστό, η Ελλάδα υφίσταται σήμερα μια από τις βαθύτερες υφέσεις στον εκβιομηχανισμένο κόσμο. Οι επιπτώσεις της κρίσης, όπως η γονεϊκή ανεργία, η μείωση των οικογενειακών εισοδημάτων και ο αυξανόμενος αριθμός των αστέγων έχουν σημαντικό αντίκτυπο στη σωματική και στη ψυχική κατάσταση των παιδιών της ελληνικής κοινωνίας. Το οικογενειακό περιβάλλον δεν παρέχει πλέον ασφάλεια στα παιδιά, τα οποία, σε μια ηλικία κατά την οποία οικοδομούνται οι αντιλήψεις τους για τον κόσμο, νιώθουν ανασφαλή και εκτεθειμένα σε ποικίλους εξωτερικούς κινδύνους. Βρίσκονται αντιμέτωπα με το φάσμα του υποσιτισμού, λαμβάνουν ανεπαρκή ιατρική και ψυχική φροντίδα, δυσκολεύονται ολοένα και περισσότερο στις σχολικές τους επιδόσεις, καθώς τους λείπουν όχι μόνο πολλά σχολικά είδη αλλά και είδη καθημερινής ένδυσης, ενώ συχνά καταλήγουν και θύματα της παιδικής εργασίας (Carlsson- Paige & Levin, 2009· Duffield & Lovell, 2008· Patel, 2009). Υπολογίζεται ότι πάνω από ένα δισεκατομμύριο παιδιά παγκοσμίως ζουν σε συνθήκες φτώχειας (UNICEF, 2010). Δεκατρία εκατομμύρια παιδιά στην Ευρωπαϊκή Ένωση στερούνται των απαραίτητων για την ανάπτυξη τους βασικών αγαθών, με την Ελλάδα να κατέχει την 21^η θέση μεταξύ 29 χωρών, και επιπλέον να σημειώνει πολύ χαμηλά αποτελέσματα στο συνολικό δείκτη της παιδικής ευημερίας. Περισσότερο πλήττονται τα παιδιά μονογονεϊκών οικογενειών, μεταναστών και γονέων με χαμηλό μορφωτικό επίπεδο, καθώς και τα παιδιά με ειδικές ανάγκες (Britto, Ulkuer & Meyers, 2009· ΔΟΛ, 2012· Κογκίδου, 2012).

Η φτώχεια, που επεκτείνεται σε όλο και μεγαλύτερα τμήματα του πληθυσμού λόγω της τρέχουσας κρίσης, έχει τόσο άμεσες επιπτώσεις στα μικρά παιδιά (κλείνονται στον εαυτό τους, εμφανίζουν συμπτώματα νευρικότητας και άγχους, όπως μειωμένη όρεξη και ταραγμένο ύπνο, γίνονται επιθετικά, βίαια και απειθαρχα) όσο και έμμεσες. Για παράδειγμα, αυξάνονται στα σχολεία τα φαινόμενα εκφοβισμού από συμμαθητές τους που επιδρούν πολύ αρνητικά στην ψυχολογία τους. Επιπρόσθετα βιώνουν την αγωνία των γονέων τους, και λόγω του στρες αναπτύσσουν ψυχοσωματικά συμπτώματα και καθίστανται πιο ευάλωτα σε ασθένειες. Λόγω της έλλειψης χρημάτων, οι γονείς τους κάνουν περικοπές από τις εξωσχολικές δραστηριότητες και αθλήματα που αρέσουν στα παιδιά (μπαλέτο, ξένες γλώσσες, ποδόσφαιρο) (Καππάτου, 2010· Παπαδοπούλου, 2010). Ο δημιουργούμενος ελεύθερος χρόνος καλύπτεται σε μεγάλο βαθμό από την τηλεόραση, η οποία έχει γίνει το επίκεντρο της ζωής πολλών παιδιών και των οικογενειών τους, συμβάλλοντας στην αύξηση της παιδικής παχυσαρκίας και πολλών συνεπακόλουθων προβλημάτων. Επιπροσθέτως, οι γονείς ξεσπούν τα νεύρα τους στα παιδιά αυτά λόγω των δικών τους αυξανόμενων εντάσεων, με συνέπεια ακόμη μεγαλύτερα ποσοστά παιδικής κακομεταχείρισης (άσκηση σωματικής, σεξουαλικής ή ψυχολογικής βίας). Τέλος, πολλά παιδιά οικογενειών που πλήττονται από την κρίση αναγκάζονται να μετακομίσουν σε φθηνότερα και μικρότερα σπίτια ή, ακόμη χειρότερα, σε δημόσια ιδρύματα παιδικής προστασίας (κατά το πρώτο εξάμηνο του 2012 οι κλήσεις στα χωριά SOS αυξήθηκαν κατά 44% για διάφορα θέματα ανάμεσα στα οποία και η φιλοξενία παιδιών στις εγκαταστάσεις τους) ή σε ιδρύματα εκκλησιαστικών οργανώσεων (περίπου 2.500 παιδιά στην Ελλάδα σήμερα). Κάποια παιδιά μάλιστα έχουν καταλήξει να ζουν ως άστεγα (Κογκίδου, 2012· Κολαίτης, 2011· Παναγιωτίδης, 2012).

Μεθοδολογία της μελέτης

Η επισκόπηση της βιβλιογραφίας έδειξε ότι αρκετοί παιδαγωγοί και ψυχολόγοι έχουν διατυπώσει προτάσεις σχετικά με το πώς ενδείκνυται οι εκπαιδευτικοί και οι γονείς να απαντούν στις ερωτήσεις των παιδιών για την οικονομική κρίση, καθώς και να

αντιμετωπίζουν τους παράγοντες άγχους και τα άλλα προβλήματα που μπορεί να προκύψουν (Ανώνυμος, 2010· Ανώνυμος, 2011α· Ανώνυμος, 2011β· APA, 2012· Brodtkin, 2012· Carlsson- Paige & Levin, 2009· Δημητριάδη, 2011· Λακασάς, 2012· Λιμνωτάκη, 2010· Levin, 2010· Μαυράκη, 2011· NASP, 2008· Παυλέτση, 2011· Πρεκατέ, 2011· PBS Parents, 2009· Rice & Groves, 2005· Συμεωνίδου, 2012· UNICEF, 2007· Φωκά, 2010).

Επίσης υπάρχουν μελέτες στις οποίες διερευνώνται οι απόψεις μικρών παιδιών σχετικά με παράγοντες που σχετίζονται με την κρίση, όπως η κοινωνικοοικονομική τάξη (Ramsey, 1991) ή η φτώχεια (Chafel & Neitzel, 2004· 2005). Δεν βρήκαμε, ωστόσο, καμία έρευνα που να εξετάζει τις αντιλήψεις των παιδιών για την κρίση και το πώς αυτά επεξεργάζονται μέσα τους τα όσα λαμβάνουν χώρα γύρω τους. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο αποφασίσαμε να διεξάγουμε μια μελέτη περίπτωσης σε μια αγροτική περιοχή της Βόρειας Ελλάδας, προκειμένου να μάθουμε περισσότερα για το πώς τα μικρά παιδιά (ηλικίας τεσσάρων έως έξι ετών) αντιλαμβάνονται την οικονομική κρίση

Οι νηπιαγωγοί της συγκεκριμένης περιοχής κλήθηκαν να καταγράψουν τις σκέψεις, τις ιδέες και τις ανησυχίες που εξέφρασαν τα παιδιά στις τάξεις τους για την οικονομική κρίση και ταξινόμησαν τις απαντήσεις τους στις εξής τρεις κατηγορίες: α) συζητήσεις που έκαναν τα παιδιά μεταξύ τους, β) συζητήσεις που τα νήπια ανέφεραν ότι άκουσαν έξω από το σχολείο, τις οποίες μετέφεραν στην τάξη, και γ) συγκεκριμένα ερωτήματα που έθεσαν τα παιδιά. Οι ερωτήσεις τέθηκαν στα νήπια κατά τη διάρκεια του «κύκλου» και οι απαντήσεις τους μαγνητοφωνήθηκαν, ενώ οι νηπιαγωγοί κρατούσαν και σημειώσεις την ώρα των ομαδικών συζητήσεων. Η συλλογή των στοιχείων των νηπιαγωγών πραγματοποιήθηκε με ηχογραφήσεις των συνομιλιών, με σύντομες σημειώσεις των λεχθέντων και με ζωγραφιές των παιδιών. Συλλέξαμε συνολικά 276 σχόλια μαθητών από 29 νηπιαγωγούς σε 29 αντίστοιχες τάξεις, τα οποία κατηγοριοποιήσαμε και αναλύσαμε¹. Κατ' αρχήν πραγματοποιήσαμε μια ποσοτική ανάλυση των δεδομένων διερευνώντας τις απαντήσεις των παιδιών σε δύο βασικά ερωτήματα: 1) «Τι σκέφτεστε όταν ακούτε τον όρο “οικονομική κρίση”»;» και 2) «Τι πιστεύετε ότι μπορεί να γίνει για να αντιμετωπιστεί η οικονομική κρίση;» Στη συνέχεια εξετάσαμε τις απαντήσεις των παιδιών σε σχέση με τις γνώσεις τους για το ποιοι πλήττονται από την κρίση (η άμεση οικογένεια τους, οι άνθρωποι του ευρύτερου περιβάλλοντός τους ή ο κόσμος γενικά) και τις πηγές της πληροφόρησής τους για την κρίση (οικογένεια, προσωπική εμπειρία, τηλεόραση).

Ανάλυση και ερμηνεία ποσοτικών αποτελεσμάτων

Διαπιστώσαμε ότι είναι πολλά τα μικρά παιδιά που γνωρίζουν κάτι για την οικονομική κρίση. Η συνηθέστερη απάντηση (40,8%) περιστρεφόταν γύρω από την έλλειψη χρημάτων, για παράδειγμα: «Ο μπαμπάς δεν είχε λεφτά για βενζίνη κι έτσι δεν πήγαμε». Η δεύτερη πιο κοινή απάντηση σχετιζόταν με τις κινητοποιήσεις των ανθρώπων, με τις εικόνες που εντυπώθηκαν στο μυαλό των παιδιών από τις διαδηλώσεις, τις πυρκαγιές και τους ανθρώπους που καταστρέφουν αντικείμενα, για παράδειγμα: «Στην Αθήνα οι άνθρωποι καίνε σπίτια επειδή είναι θυμωμένοι». Στην τρίτη θέση βρίσκονταν οι απαντήσεις που αναφέρονταν στην απώλεια θέσεων εργασίας, για παράδειγμα: «Ο μπαμπάς μου έχασε τη δουλειά του και αναγκάστηκε να πάει στην Αθήνα». Ακολουθούσαν οι αναφορές στη Γερμανία και την τρόικα: «Μια Γερμανίδα κορία, που τη λένε Άνγκελα Μέρκελ, θέλει να καταστρέψει τα σχολεία, τα σπίτια και τα καταστήματα». Μετά ερχόταν η μείωση στον αριθμό των παιχνιδιών, των δώρων και των ψυχαγωγικών δραστηριοτήτων: «Οι γονείς μας δεν μας έχουν αγοράσει παιχνίδια εδώ και πολύ καιρό». Ορισμένα παιδιά έκαναν λόγο για ελλείψεις τροφίμων: «Την Τσικνοπέμπτη δεν ψήσαμε τίποτα, γιατί δεν είχαμε λεφτά ν' αγοράσουμε κρέας». Κάποια άλλα ανέφεραν τα σπίτια που χάνονται και τους αστέγους που χρειάζονται ρούχα: «Οι άνθρωποι που είναι άστεγοι ζουν έξω στο κρύο και δεν έχουν τίποτα να φάνε». Οι υπόλοιπες απαντήσεις περιλάμβαναν θέματα όπως:

«οι άνθρωποι πεθαίνουν», «υπάρχουν κλέφτες», «οι πολιτικοί κατέστρεψαν τη χώρα», «υπάρχουν προβλήματα στις τράπεζες» και «οι εκκλησίες βοηθούν τους ανθρώπους». Τέλος, ένα 5,3% των παιδιών δεν απάντησαν, ισχυριζόμενα ότι δεν γνώριζαν τίποτα για την οικονομική κρίση (βλ. Γράφημα 1).

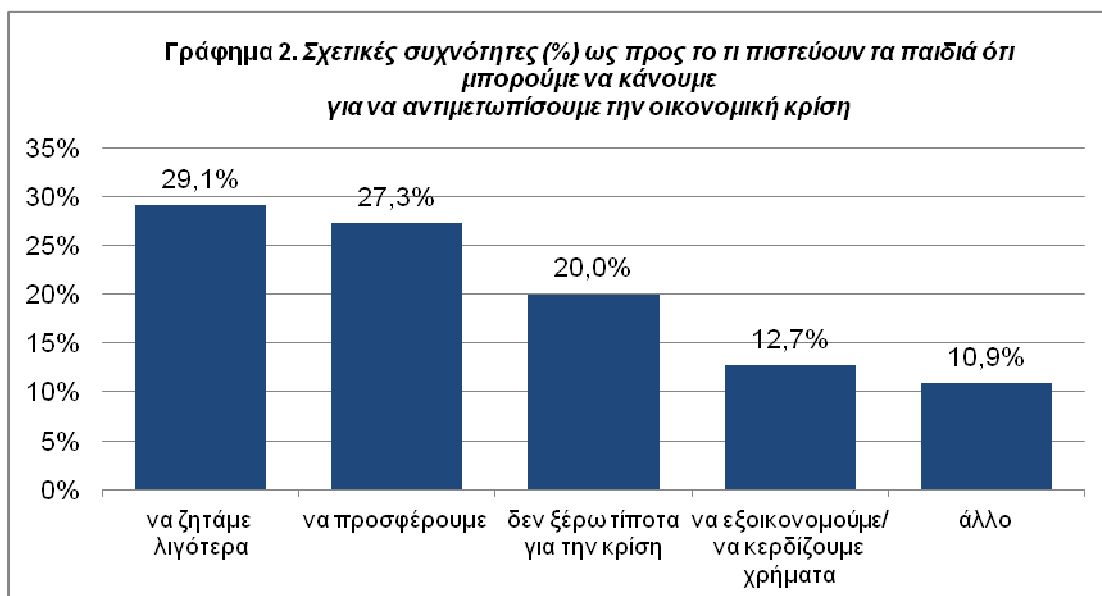
Οι παραπάνω απαντήσεις δεν μας εξέπληξαν. Τα περισσότερα παιδιά ανέφεραν την έλλειψη χρημάτων που βιώνουν στην καθημερινή τους ζωή και τους διάφορους τρόπους με τους οποίους αυτή τα επηρεάζει, μερικούς από τους οποίους έχουμε ήδη προαναφέρει. Αξίζει να σημειωθεί ότι μέσα στο 2011 οι εργαζόμενοι στην Ελλάδα υπέστησαν μια περικοπή μισθών της τάξεως του 22%, που για τους νέους έφτανε στο 32%. Επιπλέον 50.000 Έλληνες μετανάστευσαν στο εξωτερικό για αναζήτηση εργασίας, αριθμός που εκτιμάται ότι το 2012 ανήλθε στις 65.000. Επίσης πολλοί άνθρωποι οδηγήθηκαν σε εργασία με σχέση μερικής απασχόλησης παρά τη θέλησή τους (Καρκαγιάννης, 2012α· Το Βήμα, 2012). Οι κινητοποιήσεις των ανθρώπων, το αντικείμενο της δεύτερης συχνότερης απάντησης, βρίσκονται σε εξέλιξη εδώ και πολύ καιρό και τα παιδιά βλέπουν συνεχώς στην τηλεόραση τα επεισόδια που συμβαίνουν κυρίως στην Αθήνα. Πρέπει να σημειώσουμε ότι την περίοδο που συλλέξαμε τα δεδομένα της έρευνάς μας, πραγματοποιήθηκε μια μεγάλη διαδήλωση στην πρωτεύουσα, στη διάρκεια της οποίας κήκαν διάφορα κτίρια, έγιναν πολλές διαρρήξεις καταστημάτων και άλλες μεγάλες καταστροφές.

Η απώλεια των θέσεων εργασίας, η τρίτη πιο κοινή απάντηση, είναι και πάλι κάτι που τα παιδιά βίωσαν προσωπικά και το αναφέρουν με διάφορους τρόπους, λέγοντας, για παράδειγμα: «Ο μπαμπάς μου απολύθηκε από τη δουλειά του, και τώρα μόνον η μαμά μου δουλεύει». Αξίζει να σημειωθεί ότι σύμφωνα με τη Eurostat (την Ευρωπαϊκή Στατιστική Υπηρεσία), το 2010 στην Ελλάδα το 27,7% των πολιτών ζούσε σε συνθήκες φτώχειας (το αντίστοιχο ποσοστό για την Ευρωζώνη εκείνο το έτος ήταν 8,2%), κατατάσσοντάς την στην 7^η θέση μεταξύ των 27 χωρών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (Εξπρές, 2012· Καρκαγιάννης, 2012β). Επιπλέον, σύμφωνα με την Έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής του 2012, η ανεργία στη χώρα έφτασε στο 21% το 2011, καταγράφοντας τη μεγαλύτερη αύξηση στην Ευρωζώνη, για το σύνολο της οποίας το αντίστοιχο ποσοστό ήταν 10,8%. Πρέπει να αναφερθεί ότι τα παραπάνω ποσοστά έχουν ήδη αυξηθεί, καθώς και ότι η ανεργία πλήττει περισσότερο τους νέους, τις γυναίκες και τους εργάτες (Chaekyu, 1999· Καρκαγιάννης, 2012α· Το Βήμα, 2012).

Η τέταρτη συνηθέστερη απάντηση των παιδιών περιλάμβανε αναφορές στη Γερμανία και την τρόικα και εδώ παρατηρούμε ξανά την επίδραση της τηλεόρασης. Τα παιδιά επαναλαμβάνουν αυτά που ακούνε, ακόμη και αν δεν γνωρίζουν ακριβώς για τι μιλάνε: «*Νομίζω ότι η Τρόικα είναι μια πόλη στη Γερμανία. Αυτό μόνο ξέρω*».

Απαντώντας στη δεύτερη ερώτησή μας σχετικά με το τι μπορούμε να κάνουμε για να αντιμετωπίσουμε την οικονομική κρίση, τα περισσότερα νήπια (29,1%) δήλωσαν ότι θα πρέπει να ζητούν λιγότερα πράγματα, για παράδειγμα: «*Πρέπει να ξοδεύουμε λιγότερα, και να μην ζητάμε από τους γονείς μας καινούρια παιχνίδια και ρούχα*». Η επόμενη πιο συχνή απάντηση σχετιζόταν με την προσφορά βοήθειας προς τους ανθρώπους που έχουν ανάγκη: «*Πρέπει να δίνουμε στους φτωχούς χρήματα για να παίρνουν φαγητό*». Ακολουθούσε η εξοικονόμηση χρημάτων ή η απόκτηση περισσότερων χρημάτων με εργασία: «*Αν έχουμε κάποια χρήματα μπορούμε να τα δίνουμε στους γονείς μας*». Κάποια παιδιά είπαν ότι μπορούμε να παίζουμε με τα παλιά παιχνίδια, να αγοράζουμε μόνον ό,τι χρειαζόμαστε, να ζητάμε από το Θεό ή τον Άγιο Βασίλη να μας φέρει χρήματα κ.ο.κ. Τέλος, το 20% απάντησε ότι δεν γνώριζε καθόλου τι μπορεί να γίνει για την οικονομική κρίση (βλ. Γράφημα 2).

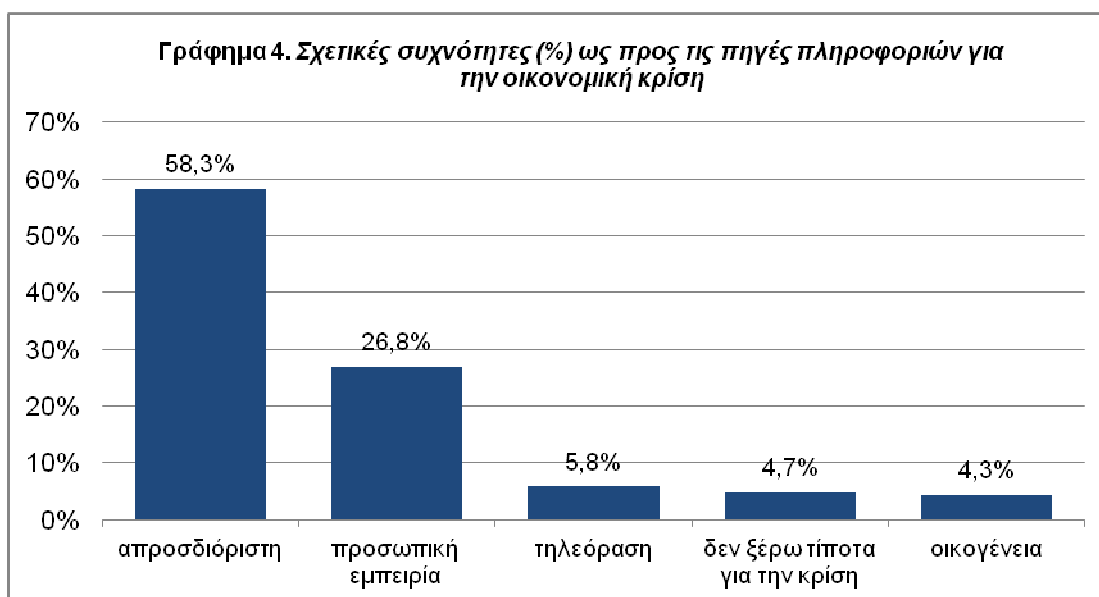
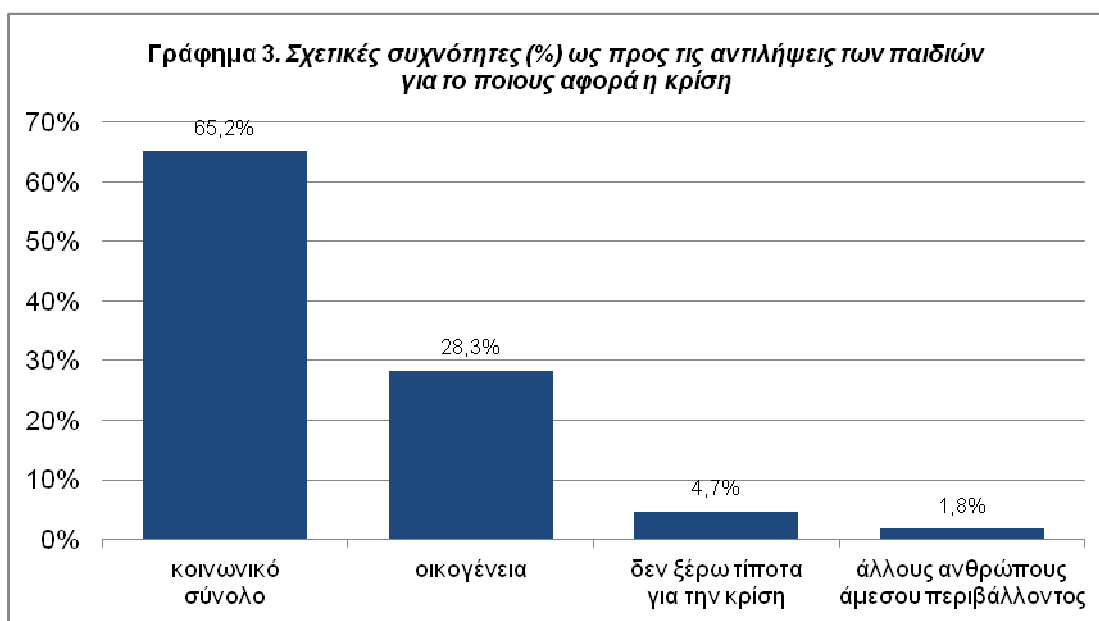

Οι παραπάνω απαντήσεις ήταν επίσης αναμενόμενες. Τα περισσότερα νήπια ανέφεραν ότι πρέπει να ζητούν λιγότερα πράγματα, επειδή αυτό ακριβώς τους έλεγαν οι γονείς τους. Όσον αφορά την επόμενη κατηγορία πιο συνηθισμένων απαντήσεων, σχετικά με τη βοήθεια προς τους ανθρώπους που δυσκολεύονται να καλύψουν τις στοιχειώδεις ανάγκες τους και πάλι η τηλεόραση έπαιξε τον καθοριστικότερο ρόλο στις απαντήσεις των παιδιών, παρουσιάζοντας τα όσα συμβαίνουν τον τελευταίο καιρό στην Ελλάδα, με την Εκκλησία, τους δήμους, τις τοπικές κοινότητες και πολλές οργανωμένες προσπάθειες, όπως η εκστρατεία «Όλοι μαζί μπορούμε», να παρέχουν στήριξη στους ανθρώπους που έχουν ανάγκη, προσφέροντάς τους τρόφιμα, στέγη, ρούχα, και άλλα αγαθά και υπηρεσίες. Επίσης, όπως αποτυπώνεται σε διάφορες ρήσεις των παιδιών, είναι αρκετοί οι γονείς που τους διδάσκουν την συμπόνια: «*Η μαμά μου μου είπε ότι δεν πρέπει να πετάμε τα πράγματα που έχουμε, αλλά να τα δίνουμε στους ανθρώπους που δεν έχουν τίποτα*».

Στο δεύτερο τμήμα της ανάλυσής μας εξετάσαμε τις γνώσεις των παιδιών για το ποιους αφορά η κρίση. Η πλειονότητα των απαντήσεων (65,2%) αφορούσε στο κοινωνικό σύνολο γενικά, για παράδειγμα: «*Οι Έλληνες θα αρχίσουν να γίνονται φτωχοί*». Στη δεύτερη θέση βρίσκονταν οι απαντήσεις που αφορούσαν τα παιδιά και τις οικογένειές τους, για παράδειγμα: «*Δεν μπορούμε να τρώμε σε ταβέρνες όπως κάναμε παλιά, επειδή δεν έχουμε αρκετά*

χρήματα». Η επόμενη κατηγορία απαντήσεων σχετιζόταν με άλλα άτομα του άμεσου περιβάλλοντός τους: «Ο φίλος του μπαμπά μου έχει μείνει χωρίς δουλειά», ενώ ένα 4,7% απάντησε ότι δεν γνωρίζει τίποτα για το ποιους αφορά η οικονομική κρίση (βλ. Γράφημα 3).

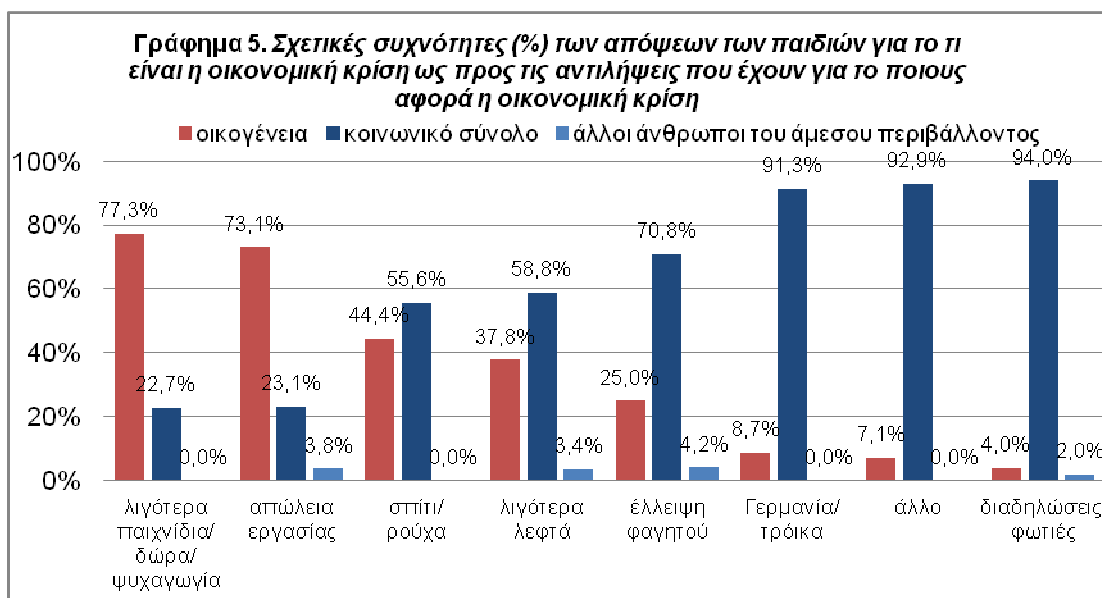
Είναι γνωστό ότι τα παιδιά τείνουν να αναπαράγουν αυτά που ακούν από τους γονείς τους, από το περιβάλλον τους και από την τηλεόραση, και στη συγκεκριμένη περίπτωση επαναλάμβαναν τις σχετικές πληροφορίες λέγοντας για παράδειγμα: «Σου στέλνουν ένα χαρτί (μάλλον εννοούσε το χαράτσι) και σου λένε να πας στην τράπεζα και να πληρώσεις τα χρήματα και μετά πηγαίνουν αυτοί και τα παίρνουν». Η δεύτερη κατηγορία πιο κοινών απαντήσεων σχετιζόταν με τα παιδιά και τις οικογένειές τους, που, όπως διαπιστώσαμε, έχουν πληγεί ιδιαίτερα από την κρίση: «Εμείς δεν λάμε πια με το αυτοκίνητο για να περάσουμε κάπου καλά, επειδή η βενζίνη είναι ακριβή».

Επιπλέον, μάλλον για τον προαναφερθέντα λόγο ότι τα παιδιά τείνουν να αναπαράγουν αυτά που ακούνε, στις περισσότερες από τις απαντήσεις τους (58,3%) δεν

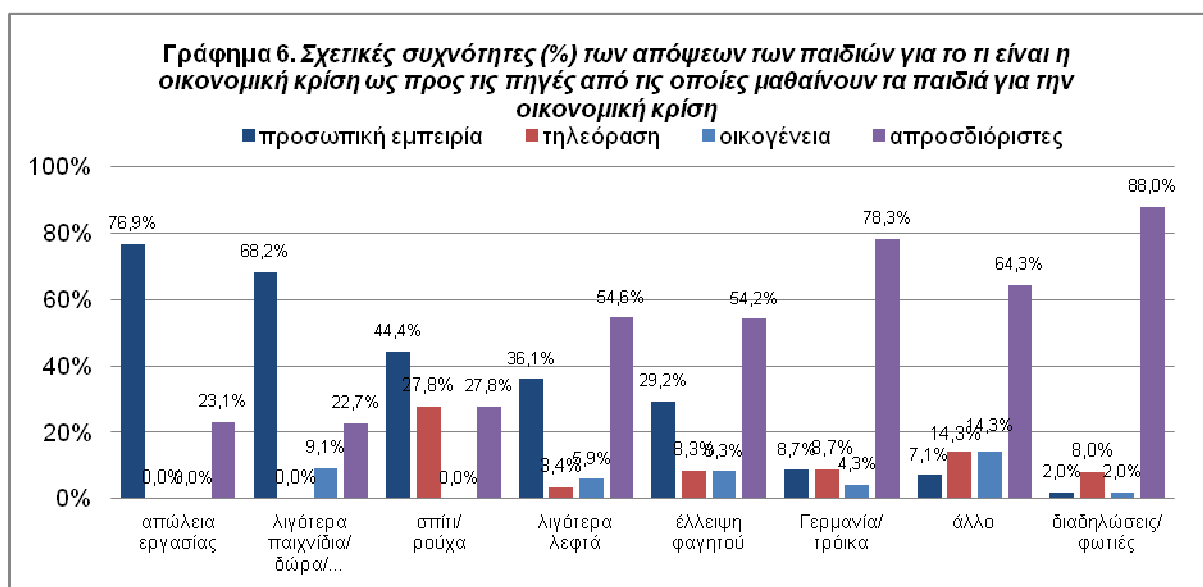
προσδιορίζουν τις πηγές των πληροφοριών τους για την κρίση, για παράδειγμα: «Τώρα με την οικονομική κρίση δεν έχουμε χρήματα να βάλουμε στις τράπεζες, επειδή οι άνθρωποι χάνουν τις δουλειές τους». Η επόμενη κατηγορία συχνότερων απαντήσεων σχετιζόταν με την προσωπική εμπειρία: «Δεν είχαμε λεφτά να βάλουμε πετρέλαιο, κι έτσι ανάψαμε φωτιά στο τζάκι», καθώς και με πληροφορίες από την τηλεόραση: «Είδα στην τηλεόραση κάποιους ανθρώπους να κοιμούνται στο δρόμο, επειδή δεν έχουν σπίτι». Η επόμενη κατηγορία περιλάμβανε πληροφορίες για την οικογένεια των παιδιών και τα μέλη της: «Ο μπαμπάς μου δουλεύει στην Ξάνθη, αφού εδώ δεν βρίσκει δουλειά». Τέλος ένα 4,7% των παιδιών δήλωσε ότι δεν μπορούσε να απαντήσει σ' αυτή την ερώτηση (βλ. Γράφημα 4).

Κάναμε, επίσης, κάποιες διασταυρώσεις ανάμεσα στις μεταβλητές που περιέχονταν στις απαντήσεις των παιδιών. Συγκεκριμένα, διερευνήσαμε μια πιθανή σχέση μεταξύ των δύο πρώτων απαντήσεων σχετικά με το τι σημαίνει η οικονομική κρίση και με τους ποίους αφορά, σύμφωνα με το τι ανέφεραν τα παιδιά στα σχόλια τους. Βρέθηκε μια στατιστικά σημαντική συνάφεια μεταξύ αυτών των δύο μεταβλητών ($\chi^2(27)=364,809$, $p<0,05$). Συγκεκριμένα, τα νήπια των οποίων τα σχόλια εστιάζονταν στις οικογένειές τους (30,2%), συνέδεαν, όπως ήταν αναμενόμενο, την οικονομική κρίση με την ύπαρξη λιγότερων παιχνιδιών, δώρων και ψυχαγωγικών δραστηριοτήτων στη ζωή τους, καθώς και με την απώλεια των θέσεων εργασίας (73,1%), επειδή είχαν προσωπική εμπειρία αυτών των καταστάσεων, σε αντίθεση με τα παιδιά των οποίων οι παρατηρήσεις αναφέρονταν στο κοινωνικό σύνολο γενικά ή σε άλλα πρόσωπα του περιβάλλοντός τους. Από την άλλη πλευρά, εκείνα τα νήπια που δεν αναφέρονταν άμεσα στις οικογένειές τους, αντιλαμβάνονταν την οικονομική κρίση περισσότερο ως γεγονός που σχετιζόταν με διαδηλώσεις, πυρκαγιές, και ανθρώπους που καταστρέφουν διάφορα αντικείμενα (94%), καθώς δεν είχαν αντίστοιχες προσωπικές εμπειρίες και έκαναν δηλώσεις σχετικά με τη Γερμανία και την τρόικα (91,3%) περισσότερο απ' ό,τι οι συμμαθητές τους των οποίων τα σχόλια εστιάζονταν περισσότερο στις οικογένειές τους ή σε άλλους ανθρώπους από το άμεσο περιβάλλον τους (βλ. Γράφημα 5).

Στη συνέχεια διερευνήσαμε τη σχέση ανάμεσα στις απαντήσεις για το τι είναι η οικονομική κρίση και την πηγή πληροφόρησης των παιδιών. Βρέθηκε μια στατιστικά σημαντική συνάφεια μεταξύ των δύο αυτών μεταβλητών ($\chi^2(36)=392,145$, $p<0,05$). Συγκεκριμένα, τα παιδιά που ανέφεραν ότι είχαν κάποια προσωπική εμπειρία με την οικονομική κρίση, την ταύτιζαν περισσότερο με την απώλεια θέσεων εργασίας (76,9%), παρά

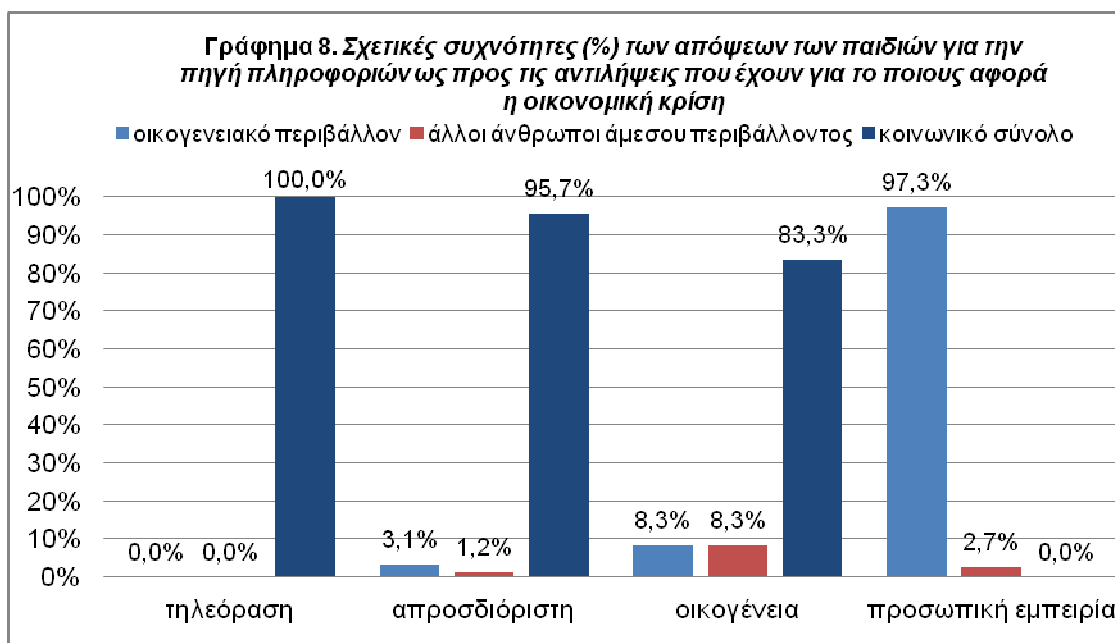
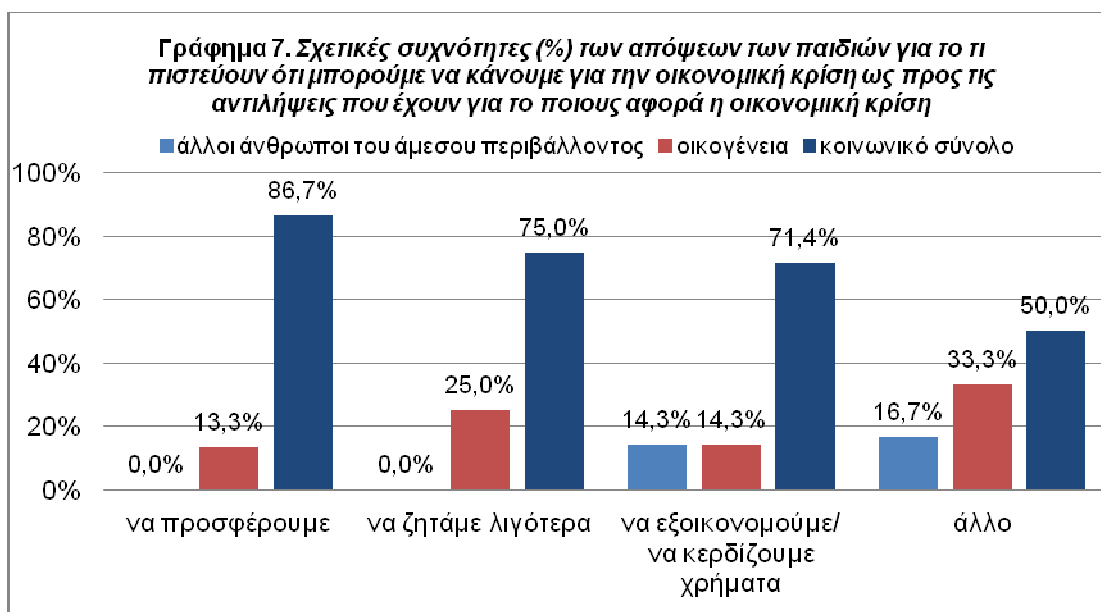
με ένα γεγονός που σχετιζόταν με παιχνίδια, δώρα και διασκέδαση (68,2%), σε σχέση με τα νήπια των οποίων η πηγή πληροφόρησης δεν προσδιορίστηκε ή με εκείνα που δήλωσαν ως πηγή πληροφόρησής τους την τηλεόραση ή τις οικογένειές τους. Από την άλλη πλευρά, τα νήπια των οποίων η πηγή των πληροφοριών για την οικονομική κρίση δεν είχε προσδιορισθεί, τη συνδέσαν με τις διαδηλώσεις, τις πυρκαγιές και τις καταστροφές αντικειμένων (88%) περισσότερο απ' ό,τι οι συμμαθητές τους που μάθαιναν για την κρίση από την τηλεόραση ή από προσωπικές και οικογενειακές τους εμπειρίες (βλ. Γράφημα 6). Όλα τα ευρήματα και αυτού του τμήματος της μελέτης ήταν αναμενόμενα, με μοναδική εξαίρεση τα παιδιά που ενημερώνονταν από την τηλεόραση, τα οποία θα περίμενε κανείς να παρουσιάζουν παρόμοια ποσοστά με τους συμμαθητές τους που δεν ανέφεραν συγκεκριμένη πηγή πληροφόρησης.

Αναλύσαμε επίσης την πιθανότητα συσχέτισης των αντιλήψεων των παιδιών για τους τρόπους αντιμετώπισης της κρίσης με το ποιους αφορούσαν τα σχόλιά τους. Εδώ ανακαλύψαμε ακόμη μια στατιστικά σημαντική συνάφεια μεταξύ των δύο μεταβλητών ($\chi^2(8)=47,766, p<0,05$). Συγκεκριμένα, τα παιδιά των οποίων τα σχόλια αφορούσαν γενικά το κοινωνικό σύνολο δήλωσαν πρόθυμα να δίνουν ό,τι μπορούν σε όσους έχουν ανάγκη (86,7%) και να ζητούν λιγότερα πράγματα για τον εαυτό τους (75%), περισσότερο απ' ό,τι τα παιδιά των οποίων τα σχόλια αφορούσαν στις οικογένειές τους ή σε άλλα άτομα του άμεσου περιβάλλοντός τους (βλ. Γράφημα 7). Εξίσου αναμενόμενο ήταν και αυτό το εύρημα, αφού είναι πολύ πιο εύκολο να δηλώνει κανείς γενικά ότι είναι πρόθυμος να προσφέρει στους άλλους περιορίζοντας τις προσωπικές του επιθυμίες, π.χ. «Μπορούμε να δώσουμε φαγητό στους φτωχούς», παρά να μιλάει συγκεκριμένα, λέγοντας π.χ. «Εγώ είχα πολλά ρομπότ, και η μαμά μου μού είπε να δώσω δύο απ' αυτά σε κάποια άλλα παιδιά που δεν είχαν κανένα».

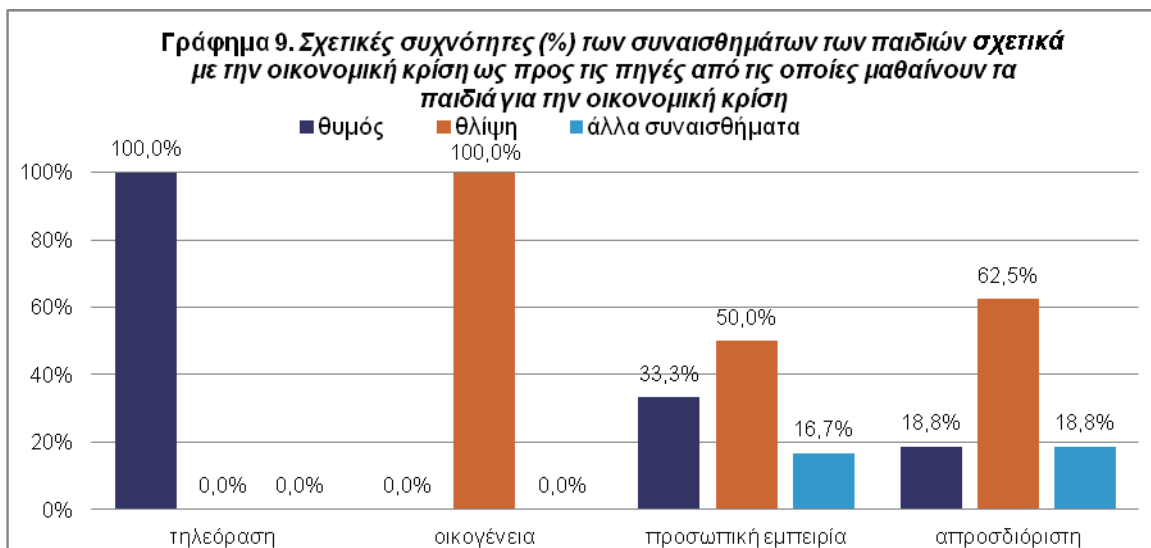
Στη συνέχεια εξετάσαμε την πιθανή συσχέτιση μεταξύ της πηγής πληροφόρησης των νηπίων και του ποιον αφορούσαν τα σχόλιά τους. Και σ' αυτή την περίπτωση διαπιστώσαμε την ύπαρξη μιας στατιστικά σημαντικής συνάφειας μεταξύ των δύο μεταβλητών ($\chi^2(12)=520,861, p<0,05$). Τα παιδιά των οποίων η πηγή πληροφόρησης ήταν είτε η τηλεόραση (100%) ή απροσδιόριστη (95,7%), διατύπωναν σχόλια γενικά για το κοινωνικό σύνολο με μεγαλύτερη συχνότητα απ' ό,τι οι συμμαθητές τους των οποίων τα σχόλια εστιάζονταν περισσότερο στις οικογένειές τους ή σε άλλους ανθρώπους του περιβάλλοντός τους. Από την άλλη πλευρά, οι απαντήσεις των νηπίων που αντλούσαν πληροφορίες από την προσωπική τους εμπειρία σχετιζόνταν με τις οικογένειές τους (97,3%) περισσότερο απ' ό,τι οι απαντήσεις των συμμαθητών τους που αφορούσαν το περιβάλλον τους ή γενικά το

κοινωνικό σύνολο (βλ. Γράφημα 8). Αμφότερα τα ευρήματα ήταν αναμενόμενα για τους προαναφερθέντες λόγους.

Έπειτα εξετάσαμε αν υπήρχε συσχέτιση ανάμεσα στην πηγή πληροφόρησης των παιδιών και τα συναισθήματά τους σχετικά με την οικονομική κρίση και διαπιστώσαμε την ύπαρξη μιας στατιστικά σημαντικής συνάφειας μεταξύ των δύο μεταβλητών ($\chi^2(12)=48,207$, $p<0,05$). Όλα τα νήπια που είχαν ως πηγή πληροφόρησης την τηλεόραση ένιωθαν θυμό και όλα εκείνα τα νήπια που είχαν ως πηγή πληροφόρησης την οικογένεια ένιωθαν θλίψη (100%), σε σχέση με τους συνομηλικούς τους με άλλες πηγές (προσωπική εμπειρία, απροσδιόριστες), ενώ εκείνα που είχαν προσωπική εμπειρία από την κρίση ένιωθαν περισσότερο θλίψη (50%) και θυμό (33,3%) παρά άλλα συναισθήματα. Όπως και πάλι ήταν αναμενόμενο, τα παιδιά που βίωναν προσωπικά και στις οικογένειές τους την κρίση

ένιωθαν περισσότερο στεναχωρημένα, ενώ αυτά που τη βίωναν από την τηλεόραση πιο οργισμένα (βλ. Γράφημα 9).

Επιπλέον εξετάσαμε κατά πόσον υπήρχε συσχέτιση μεταξύ των απαντήσεων για το πώς μπορούμε να αντιμετωπίσουμε την οικονομική κρίση και των πηγών πληροφόρησης των παιδιών. Και σ' αυτή την περίπτωση διαπιστώσαμε την ύπαρξη μιας στατιστικά σημαντικής συνάφειας μεταξύ των δύο μεταβλητών ($\chi^2(12)=48,250, p<0,05$). Περισσότερα νήπια με απροσδιόριστες πηγές πληροφόρησης ανέφεραν ότι πρέπει να προσπαθήσουν να εξοικονομήσουν ή να κερδίσουν χρήματα (85,7%) από όσα δεν είχαν καμία πληροφόρηση για την κρίση. Επιπλέον περισσότερα παιδιά με απροσδιόριστες πηγές πληροφόρησης δήλωσαν ότι πρέπει να βοηθούν τους άλλους ανθρώπους στις δύσκολες ώρες τους (80%) και να ζητούν λιγότερα πράγματα για τον εαυτό τους (75%) απ' ό,τι οι συμμαθητές τους που είχαν τις πληροφορίες τους από την προσωπική τους εμπειρία (βλ. Γράφημα 10). Τα ευρήματά μας σε αμφοότερες τις περιπτώσεις ήταν και πάλι αναμενόμενα.

Τέλος εξετάσαμε αν υπήρχε συσχέτιση ανάμεσα α) στο πώς κατανοούν τα παιδιά την οικονομική κρίση, β) το ποιους αφορούσε η κρίση και γ) την πηγή πληροφόρησής τους για την κρίση και στα συναισθήματα που βίωναν σχετικά με αυτή. Τα αποτελέσματά μας έδειξαν ότι και στις τρεις περιπτώσεις δεν υπήρξαν στατιστικά σημαντικές συνάφειες.

Ανάλυση και ερμηνεία ποιοτικών αποτελεσμάτων

Εκτός από τα ποσοτικά αποτελέσματα που μόλις συνοψίσαμε, τα στοιχεία μας είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικά για το πώς τα μικρά παιδιά αντιλαμβάνονται αυτά που ακούν, βλέπουν και βιώνουν σχετικά με την οικονομική κρίση². Τα ευρήματά μας αντικατοπτρίζουν επίσης τη σχέση μεταξύ των εμπειριών των παιδιών για την κρίση και των όσων γνωρίζουμε γενικά για τον τρόπο σκέψης των μικρών παιδιών (βλ. Singer & Revenson, 1996). Παρατηρώντας προσεκτικά πώς τα χαρακτηριστικά της παιδικής σκέψης καθορίζουν τους τρόπους με τους οποίους τα παιδιά ερμηνεύουν την οικονομική κρίση, είμαστε σε θέση να κατανοήσουμε τις ανάγκες και τις ανησυχίες τους και να ανταποκριθούμε θετικά σ' αυτές (Levin, 2003). Μεταξύ των πιο έντονων χαρακτηριστικών που αποκαλύπτουν τα στοιχεία μας περιλαμβάνονται τα εξής :

- *Τα νήπια είναι εγωκεντρικά.* Συχνά ερμηνεύουν τον κόσμο από τη δική τους οπτική γωνία και με βάση τις εμπειρίες τους, χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τους τις απόψεις των άλλων. Όταν ακούν για κάτι που συμβαίνει στον κόσμο, συνήθως τους απασχολεί μόνο το πώς αυτό θα επηρεάσει τα ίδια, όχι και τους άλλους, για παράδειγμα: «Δεν έχουμε ούτε ένα ευρώ για να αγοράσουμε κάτι». Έτσι πολλές φορές αγχώνονται για την ασφάλειά τους, ασχέτως με το αν έχουν ή δεν έχουν προσωπικές εμπειρίες που να σχετίζονται με την κρίση.

- *Η σκέψη τους τείνει να εστιάζεται σε ένα αντικείμενο κάθε φορά και η ψυχική τους διάθεση επηρεάζεται δραματικά όταν αυτό αφορά τα ίδια, για παράδειγμα:* «Εγώ δεν θα ντυθώ μασκαράς τις Απόκριες, διότι η μαμά μου λέει ότι δεν έχουμε χρήματα ν' αγοράσουμε στολή». Λόγω και του προαναφερθέντος εγωκεντρισμού, τα παιδιά σπάνια μπορούν να εστιάσουν την προσοχή τους σε περισσότερους από έναν παράγοντες σχετικούς με την οικονομική κρίση.

- *Σκέπτονται συχνά με άκαμπτους και απόλυτους όρους.* Δεν είναι σε θέση να διακρίνουν τις ενδιάμεσες χροιές και τις λεπτές διαφοροποιήσεις και τείνουν είτε να αποδέχονται ανθρώπους και πράγματα ολοκληρωτικά ή να τα απορρίπτουν πλήρως, να διαχωρίζουν εντελώς το καλό από το κακό, το σωστό από το λάθος, το φίλο από τον εχθρό, για παράδειγμα: «Οι κακοί άνθρωποι αφού δεν έχουν χρήματα βάζουν φωτιές και κλέβουν».

- *Επικεντρώνονται, συνήθως, στα πιο συγκεκριμένα και εξέχοντα στοιχεία μιας κατάστασης, όχι στις αφηρημένες έννοιες ή στα εσωτερικά, λιγότερο ορατά χαρακτηριστικά ή κίνητρα.* Όσο πιο φανερό και δραματικό είναι ένα συγκεκριμένο στοιχείο ή γεγονός, τόσο μεγαλύτερες πιθανότητες έχει να τραβήξει την προσοχή ενός παιδιού, για παράδειγμα: «Ένας κακός άνθρωπος έκαψε έναν άντρα και μια γυναίκα μέσα στο σπίτι».

- *Η σκέψη τους τείνει να είναι στατική, όχι δυναμική και δυσκολεύονται να αντιληφθούν πώς γίνεται η μετάβαση από μια κατάσταση σε μια άλλη.* Ο τρόπος σκέψης τους θυμίζει περισσότερο μια σειρά διαφανειών που τις βλέπουμε προσεκτικά τη μία μετά την άλλη, παρά μια ταινία όπου η κίνηση μεταξύ των πλαισίων φαίνεται να είναι συνεχής. Έτσι τα παιδιά δεν μπορούν εύκολα να αναγνωρίσουν τις λογικές συνδέσεις αιτίας- αποτελέσματος μεταξύ των δύο γεγονότων, για παράδειγμα: «Οι κακοί άνθρωποι κατέστρεψαν την Ελλάδα».

Αυτά τα πέντε χαρακτηριστικά είναι ευρύτατα διαδεδομένα στα ευρήματά μας. Όταν τα παιδιά βίωναν την κρίση άμεσα, τα ακούγαμε να λένε και τα βλέπαμε να απεικονίζουν στις ζωγραφιές τους τις πιο συγκεκριμένες και έντονες όψεις όσων τους συνέβαιναν, συχνά με τη μορφή μιας στατικής ιδέας. Έλεγαν, για παράδειγμα, ότι δεν είχαν χρήματα για φαγητό ή για παιχνίδια, αλλά σπάνια εξηγούσαν το γιατί. Κάποιες φορές μίλησαν για γεγονότα που συνέβαιναν στους γονείς τους, ότι για παράδειγμα έπαιρναν

λιγότερα χρήματα, αλλά δεν μπορούσαν να αναφέρουν τους λόγους που ίσως οδήγησαν σε αυτές τις καταστάσεις ή να διατυπώσουν οποιαδήποτε σχόλια για ανθρώπους έξω από το στενό οικογενειακό περιβάλλον τους. Όταν προσπαθούσαν να σκεφτούν πώς θα μπορούσαν να αντιμετωπίσουν ένα συγκεκριμένο πρόβλημα, ο εγωκεντρισμός ωθούσε κάποια απ' αυτά να κατηγορούν τους εαυτούς τους ή να θεωρούν ότι φέρουν και τα ίδια κάποια ευθύνη για τη βελτίωση της κατάστασης, για παράδειγμα: «*Δεν πρέπει να ζητάω καινούρια παιχνίδια*». Επίσης συχνά εστίαζονταν στην αλληλουχία των γεγονότων που συνέθεταν τα δικά τους συγκεκριμένα βιώματα, βλέποντάς τα σαν μια σειρά από διαφάνειες. Ένα κορίτσι, για παράδειγμα, είπε ότι η οικογένειά της δεν μπορούσε να αγοράσει φαγητό, γι' αυτό πήγαν στο σπίτι της γιαγιάς της για να φάνε τα ψάρια που είχε ψαρέψει ο παππούς της. Δεν μπορούσε να σκεφτεί τα μεγαλύτερα ζητήματα πέρα απ' αυτή την άμεση εμπειρία ή το τι θα γινόταν μετά από αυτό το ένα γεύμα. Ένα άλλο κορίτσι είπε ότι η τράπεζα δεν θα έδινε χρήματα στη μαμά της κι ότι γι' αυτό δεν θα μπορούσαν να έχουν θέρμανση. Ακόμη και όταν τα παιδιά όντως προσπαθούσαν να εντοπίσουν τα αίτια πίσω από τα τεκταινόμενα (π.χ. «*Οι πλούσιοι άνθρωποι είναι κλέφτες και αρπάζουν τα λεφτά των φτωχών*»), διαπιστώσαμε ότι εστίαζαν σε έναν συγκεκριμένο παράγοντα και σε μια πολύ απλή αιτιώδη σχέση.

Τα παιδιά που δεν φαινόταν να επηρεάζονται άμεσα από την κρίση, χρησιμοποιούσαν τον ίδιο τρόπο σκέψης για να καταλάβουν τι σήμαιναν αυτά που άκουγαν και προσπαθούσαν να τα συνδέσουν με τον εαυτό τους και τις δικές τους εμπειρίες, για παράδειγμα ένα κορίτσι είπε: «*Η μαμά μου έχει χρήματα, επειδή πηγαίνει στην τράπεζα και τα παίρνει*». Η εγωκεντρική της θεώρηση και η εστίασή της σε ένα μεμονωμένο γεγονός κάθε φορά την έκανε να νιώθει ασφαλής και δεν ανησυχούσε, επειδή η μαμά της μπορεί ανά πάσα στιγμή να βγάζει χρήματα από την τράπεζα. Άλλα παιδιά που προφανώς άκουγαν για την κρίση κυρίως από τις ειδήσεις, συχνά την αντιμετώπιζαν σαν κάποια ταινία που δεν έχει σχέση με τον πραγματικό κόσμο. Οι φωτιές, τα επεισόδια και οι εικόνες κάποιων κακών ανθρώπων που κάνουν άσχημα πράγματα, τους έδιναν την εντύπωση ότι όλα αυτά δεν έχουν καμία ουσιαστική σύνδεση με τη ζωή των πραγματικών ανθρώπων. Γενικά όλα τα νήπια εστίαζαν κάθε φορά σε μια συγκεκριμένη άποψη μιας κατάστασης, με έναν στατικό τρόπο σκέψης και χωρίς να βλέπουν τα ευρύτερα ζητήματα που σχετίζονται με την κρίση: «*κακοί άνθρωποι*», «*πήραν όλα τα χρήματα*», «*έβαλαν φωτιά και έκαψαν την τράπεζα*».

Τέλος για να δούμε και ένα πιο θετικό στοιχείο, αυτός ακριβώς ο τρόπος σκέψης ήταν που κάποιες φορές φαινόταν να λειτουργεί προστατευτικά για τα παιδιά, αφού μια συνειδητοποίηση της πλήρους έκτασης της απειλής θα έκανε τα πάντα να δείχνουν πολύ πιο τρομακτικά. Ήταν χαρακτηριστικό το αίσθημα ηρεμίας που εξέπεμπε ένα κορίτσι όταν έλεγε: «*Ευτυχώς που εγώ έχω στον κουμπαρά μου πολλά λεφτά*». Εστιαζόταν εγωκεντρικά στη δική της μικρή περιουσία, που την έκανε να νιώθει ασφαλής και δεν την ενδιέφερε πολύ το τι συνέβαινε γύρω της. Υπήρχαν, επίσης, κάποια παιδιά που χρησιμοποιούσαν τον ίδιο εστιασμένο τρόπο σκέψης για να ανακαλύψουν τρόπους με τους οποίους θα μπορούσαν να βοηθήσουν άλλους που υποφέρουν από την κρίση, για παράδειγμα, ένα παιδί είπε: «*Πρέπει να δώσουμε στους φτωχούς ανθρώπους χρήματα για φαγητό*».

Αναλύοντας τα σχόλια των παιδιών για την οικονομική κρίση και προσπαθώντας να καταλάβουμε καλύτερα πώς την κατανοούν, πολλές φορές νιώσαμε μια βαθιά λύπη και μια ανησυχία για λογαριασμό τους. Υπήρχε όμως πάντα και η θετική πλευρά, η δύναμη που αντλούσαμε από αυτά και η αποφασιστικότητά μας να εντοπίσουμε από τις απόψεις τους τις μεγαλύτερες απειλές για την ασφάλεια και την ευημερία τους. Χάρη σε αυτά που εντοπίσαμε, μπορέσαμε να διαμορφώσουμε τις παρακάτω προτάσεις, που μπορούν να εφαρμοστούν με παιδιά που μεγαλώνουν σε οικονομικά δύσκολους καιρούς, τόσο στην Ελλάδα όσο και σε άλλες χώρες του κόσμου.

Συμπεράσματα και προτάσεις για τους παιδαγωγούς και τους γονείς των νηπίων

Οι προτάσεις αυτές, όπως προαναφέρθηκε, μπορούν να αξιοποιηθούν ως κατευθυντήριες γραμμές από όσους θέλουν να βοηθήσουν τα μικρά παιδιά να χειριστούν τις δυσκολίες και να μεγαλώσουν όσο το δυνατόν πιο ισορροπημένα σ' αυτούς τους οικονομικά χαλεπούς καιρούς. Προέκυψαν αφενός από τα ευρήματα έρευνάς μας αφετέρου από τις μελέτες μας για τις προσπάθειες άλλων επιστημόνων και οργανισμών που βοηθούν παιδιά σε ολόκληρο τον κόσμο να αντιμετωπίσουν οικονομικές και άλλες κοινωνικές κρίσεις (Ανώνυμος, 2010· Ανώνυμος, 2011α· Ανώνυμος, 2011β· APA, 2012· Brodtkin, 2012· Carlsson-Paige & Levin, 2009· Δημητριάδη, 2011· Λακασάς, 2012· Λιμνιωτάκη, 2010· Levin, 2010· Μαυράκη, 2011· NASP, 2008· Παυλέτση, 2011· Πρεκατέ, 2011· PBS Parents, 2009· Rice & Groves, 2005· Σιδέρης, 2013· Συμεωνίδου, 2012· UNICEF, 2007· Φωκά, 2010·) και είναι οι παρακάτω:

- Προστατέψτε τα μικρά παιδιά από τη συχνή έκθεση στην οικονομική κρίση· αποτρέψτε τα, όσο είναι εφικτό, από το να βλέπουν ειδήσεις ή αποφύγετε, κατά το δυνατόν, να ακούν τους σημαντικούς ενήλικους της ζωής τους να συζητούν γι' αυτή. Όσο και αν είναι ανέφικτο να τα προστατεύσετε εντελώς, αν τους παρέχετε ένα όσο το δυνατόν πιο ασφαλές και ήρεμο περιβάλλον, θα τα βοηθήσετε πολύ να αντιμετωπίσουν την κατάσταση. Αν η οικογένειά σας έχει πληγεί από την κρίση, μην μοιράζεστε με τα παιδιά σας όλα όσα συμβαίνουν, παρά μόνον όσα θα τα επηρεάσουν άμεσα και προσπαθήστε να μην μιλάτε για τα οικονομικά σας προβλήματα μπροστά τους. Επίσης όσο λιγότερο τα παιδιά παρακολουθούν δελτία ειδήσεων και γενικώς πληροφορούνται για την κρίση, τόσο πιο ήπιο θα είναι το άγχος που βιώνουν, είτε η οικογένειά τους πλήττεται άμεσα είτε όχι.

- Βοηθήστε τα να ξεκαθαρίσουν μέσα τους τα ποικίλα ερεθίσματα που δέχονται καθημερινά. Όταν τα παιδιά αναπόφευκτα εκτίθενται σε κάποιες όψεις της οικονομικής κρίσης, έχουν ανάγκη να βρίσκονται σε επαφή με ενήλικους που είναι παρόντες για να τα βοηθούν, να τα φροντίζουν και να απαντούν στις ερωτήσεις τους. Επίσης πρέπει να νιώθουν σίγουρα ότι δεν θα τα κρίνουν όταν αναφέρουν αυτά που ακούν ή τις προσωπικές τους σκέψεις. Ο τρόπος με τον οποίο αντιδρούν οι ενήλικοι, παίζει τεράστιο ρόλο στο πώς θα αναλύσουν την κατάσταση, πώς θα νιώσουν και πώς μάθουν να την αντιμετωπίζουν.

- Δημιουργήστε ένα περιβάλλον μέσα στο οποίο τα παιδιά θα νιώθουν ασφάλεια, ώστε να μπορούν να επεξεργάζονται τις δύσκολες καταστάσεις που δημιουργούνται από την οικονομική κρίση. Η ασφάλεια είναι ό,τι καλύτερο μπορούν να προσφέρουν οι ενήλικοι στα παιδιά που υφίστανται τις εντάσεις και έρχονται αντιμέτωπα με τις άμεσες ή έμμεσες επιπτώσεις της κρίσης στις οικογένειές τους.

- Στηρίξτε τις προσπάθειές τους να χρησιμοποιήσουν το παιχνίδι, τις τέχνες και τη γραφή για να ξεδιαλύνουν μέσα τους τι είναι τα τρομακτικά πράγματα που βλέπουν και ακούν. Τα παιδιά είναι απολύτως φυσιολογικό να ασχολούνται συνέχεια με αυτές τις δραστηριότητες. Είναι ο τρόπος τους για να έρχονται σε επαφή με τις σκέψεις και τα συναισθήματά τους. Επιπλέον τα προϊόντα αυτών των δραστηριοτήτων τους μας δείχνουν τι γνωρίζουν και τι τα προβληματίζει, ώστε να μπορούμε να αναπτύξουμε τρόπους για να τα βοηθήσουμε, που είναι αναπτυξιακά κατάλληλοι γι' αυτά και καλύπτουν τις ανάγκες τους.

- Όταν συζητάτε με τα νήπια για την κρίση, πρέπει να έχετε πλήρη επίγνωση του ότι θα ερμηνεύσουν την κατάσταση με τους δικούς τους μοναδικούς τρόπους, με βάση τα όσα έχουν μάθει από προηγούμενες εμπειρίες τους. Οι ενήλικοι οφείλουν να γνωρίζουν τα παιδιά προσωπικά ως άτομα και να λαμβάνουν υπ' όψη τους την ηλικία, τις προηγούμενες εμπειρίες, τις ατομικές ανάγκες και τους μοναδικούς προβληματισμούς τους, χωρίς να ξεχνούν ότι κανένα παιδί δεν μπορεί να αντιληφθεί όσα συμβαίνουν με τον τρόπο που τα αντιλαμβάνεται ένας ενήλικος.

- *Ξεκινήστε διαπιστώνοντας τι γνωρίζουν ήδη τα παιδιά.* Όταν ένα παιδί κάνει οποιαδήποτε αναφορά στην οικονομική κρίση, μπορείτε να το ρωτήσετε: «Τι έχεις ακούσει γι' αυτό;»

- *Όταν μιλάτε μαζί τους για τα όσα σκέφτονται και τα προβληματίζουν, λαμβάνετε πάντα υπ' όψη σας το επίπεδο της ανάπτυξης τους και της σκέψης τους.* Τα βρέφη, τα νήπια και τα παιδιά της προσχολικής ηλικίας δεν είναι έτοιμα για λεπτομερείς εξηγήσεις σχετικά με την οικονομική κρίση, αλλά χρειάζονται συνεχή επιβεβαίωση, αγκαλιές και όλη σας την προσοχή στραμμένη πάνω τους. Στην ηλικία των 5 ή 6 ετών έχουν ανάγκη από κάποιες εξηγήσεις για τυχόν αλλαγές που αντιμετωπίζουν στη ζωή τους, όταν, για παράδειγμα, ο ένας γονέας χάνει τη δουλειά του. Η αλήθεια που ακούν από τους ενήλικους πρέπει πάντα να παρουσιάζεται με έναν τρόπο που θα τους είναι κατανοητός και θα τους παρέχει συναισθηματική σταθερότητα. Μπορείτε, για παράδειγμα, να πείτε στο παιδί σας: «Τώρα έχουμε κάποια χρήματα που θα μας βοηθήσουν να περάσουμε αυτόν τον καιρό, μέχρι ο μπαμπάς να βρει καινούρια δουλειά». Αν οι ενήλικοι παραμένουν ήρεμοι, τα παιδιά θα ακολουθήσουν το παράδειγμά τους.

- *Απαντάτε στις ερωτήσεις τους και διορθώνετε τις πιθανές εσφαλμένες εντυπώσεις που τους δημιουργούν ανησυχία ή σύγχυση.* Δεν χρειάζεται, ως ενήλικοι, να κάνετε λεπτομερή παρουσίαση όλων των παραμέτρων του προβλήματος, αλλά να λέτε στα παιδιά αυτά που καταλαβαίνετε ότι θέλουν να μάθουν και μπορούν να αφομοιώσουν σύμφωνα με το επίπεδό τους. Επίσης μην ανησυχείτε μήπως οι απαντήσεις που θα τους δώσετε δεν θα είναι οι «σωστές» και μη διστάζετε να διαφωνήσετε μαζί τους αν έχουν υπερβολικά άγχη. Το σημαντικό είναι αρχικά να τους επιτρέπετε να εκφράζουν όλα τα συναισθήματα και τους προβληματισμούς τους και μετά να τους παρέχετε διαβεβαιώσεις για την ασφάλειά τους.

- *Συζητήστε για τις ενέργειες που κάνουν οι ενήλικοι για να βελτιώσουν την κατάσταση, και γι' αυτά που μπορούν να κάνουν εκείνα για να βοηθήσουν.* Τα παιδιά αισθάνονται μεγαλύτερη ασφάλεια όταν βλέπουν ενήλικους να δουλεύουν συστηματικά για να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα της κρίσης. Επιπλέον όταν ενθαρρύνετε και τα ίδια να συμπορευτούν μαζί σας με ουσιαστικά βήματα δράσης όπως: «Δεν πρέπει να ζητάω καινούρια παιχνίδια»- τα βοηθάτε να νιώθουν ότι έχουν και αυτά τον έλεγχο. Χρειάζεται, όμως, μεγάλη προσοχή για να μην τα κάνετε να αισθανθούν ότι η επίλυση του προβλήματος είναι αποκλειστικά δική τους ευθύνη. Πρέπει να τα βοηθάτε να αναγνωρίζουν ότι αυτό εμπίπτει στο ρόλο των γονέων και των υπόλοιπων ενηλίκων.

- *Συζητήστε μαζί τους για τα μαθήματα που αποκομίζουν από την οικονομική κρίση.* Τα ερεθίσματα των παιδιών, όσα βλέπουν, ακούν και πράττουν, αποτελούν τα δομικά υλικά των κοσμοθεωριών τους, με βάση τις οποίες στη συνέχεια της ζωής τους θα ερμηνεύουν τις νέες τους εμπειρίες και θα αναπτύσσουν τη συνεισφορά τους στην κοινωνία. Αν θέλετε να τα βοηθήσετε, μιλήστε τους για το πώς κάποιιο άνθρωποι συνεργάζονται για να τα προστατεύουν και να βελτιώνουν την κάθε κατάσταση. Μπορείτε επίσης να τους παρουσιάσετε τις κατάλληλες για την ηλικία τους δράσεις που μπορούν να αναλάβουν για να συμβάλλουν και αυτά στην αντιμετώπιση της κατάστασης.

- *Να είσαστε σε επιφυλακή για συμπτώματα άγχους.* Οποιοσδήποτε ανησυχητικές αλλαγές στη συμπεριφορά, όπως αυξημένη επιθετικότητα, μια έντονη τάση αποτραβήγματος ή, το αντίθετο, μια δυσκολία απομάκρυνσης από τους γονείς ακόμη και για μικρά διαστήματα, διαταραχές ύπνου ή μεγάλη απροθυμία μετάβασης και προσαρμογής σε νέες συνθήκες, αποτελούν ενδείξεις ότι απαιτείται επιπλέον υποστήριξη. Προστατεύστε τα παιδιά όσο το δυνατόν περισσότερο, δημιουργήστε τους σταθερά καθημερινά προγράμματα, παρέχετε τους επιβεβαίωση και άφθονες αγκαλιές και σίγουρα θα τα βοηθήσετε να ανακτήσουν την ισορροπία τους.

- *Μιλάτε τακτικά με άλλους γονείς και ειδικούς.* Να συνεργάζεστε μαζί τους και να στηρίζετε ο ένας τις προσπάθειες του άλλου για να δημιουργείτε ένα ασφαλές περιβάλλον

για τα παιδιά. Η επίτευξη αυτού του στόχου απαιτεί να ανταλλάσσετε πληροφορίες, να αναπτύσσετε από κοινού αποτελεσματικές στρατηγικές αντιμετώπισης των προβλημάτων και να είσαστε όλοι σύμφωνοι ότι είναι χρέος σας να προστατεύετε όσο το δυνατόν περισσότερο τα μικρά παιδιά από την οικονομική κρίση και τις επιπτώσεις της.

Ολοκληρώνοντας, θέλουμε να τονίσουμε ότι η μελέτη μας επιβεβαιώνει ότι η οικονομική κρίση στη χώρα μας έχει εισβάλει για τα καλά στις ζωές και στις ψυχές ενός μεγάλου ποσοστού των μικρών παιδιών, με διάφορους τρόπους τους οποίους προαναφέραμε, είτε αυτά βιώνουν την κρίση άμεσα είτε μαθαίνουν γι' αυτή από τις ειδήσεις ή από τις συζητήσεις των μεγάλων. Δίνει επίσης μια εικόνα για το πώς τα μικρά παιδιά αντιλαμβάνονται και ερμηνεύουν αυτά που βλέπουν και ακούν, για τις ανησυχίες που έχουν και τις πιέσεις που υφίστανται, οι οποίες εκφράζονται με έναν μοναδικό τρόπο στο καθένα απ' αυτά, αλλά επεκτείνεται και πέρα από τα ζητήματα που τα αφορούν. Παρόλο που οι λεπτομέρειες μπορεί να διαφέρουν από χώρα σε χώρα, οι επιπτώσεις της κρίσης βρίσκονται ακόμη σε ανοδική πορεία για τα παιδιά σε όλο τον κόσμο.

Τα ευρήματά μας αποτελούν ένα κάλεσμα να αφουγκραστούμε τα μικρά παιδιά και να προσέξουμε το πώς αντιλαμβάνονται και ερμηνεύουν με τους δικούς τους τρόπους την οικονομική κρίση. Γι' αυτό πρέπει να αναλάβουμε την σοβαρή μας ευθύνη να τα βοηθήσουμε να εκφραστούν, να μιλήσουν, να παίξουν και να ζωγραφίσουν αυτά που βιώνουν και ακούν να συμβαίνουν γύρω τους. Αν αναλάβουμε πρόθυμα αυτόν το ρόλο, θα τα βοηθήσουμε να νιώθουν ασφαλή, απαραίτητη προϋπόθεση για τη βέλτιστη ανάπτυξή τους και για μια πετυχημένη μαθησιακή διαδικασία.

Σημειώσεις:

- ¹ Ο τρόπος που συλλέχθηκαν οι απαντήσεις δεν οδηγεί σε ξεκάθαρο συμπέρασμα για τον αριθμό των παιδιών που συμμετείχαν. Η κωδικοποίηση των απαντήσεων ωστόσο έγινε με τέτοιο τρόπο ώστε το κάθε παιδί να απαντάει μοναδικά, όπου αυτό μπορούσε να διακριθεί. Ορισμένα νήπια έκαναν παραπάνω από ένα σχόλια, επομένως ο συνολικός αριθμός των σχολίων είναι μεγαλύτερος από τον αριθμό των παιδιών.
- ² Θέλω να ευχαριστήσω τη Diane Levin, Καθηγήτρια Παιδαγωγικής στο Wheelock College της Βοστώνης, η οποία έγραψε τόσο τα ποιοτικά αποτελέσματα της έρευνας όσο και τις προτάσεις για παιδαγωγούς και γονείς, με τη δική μου συνεργασία.

Αναφορές

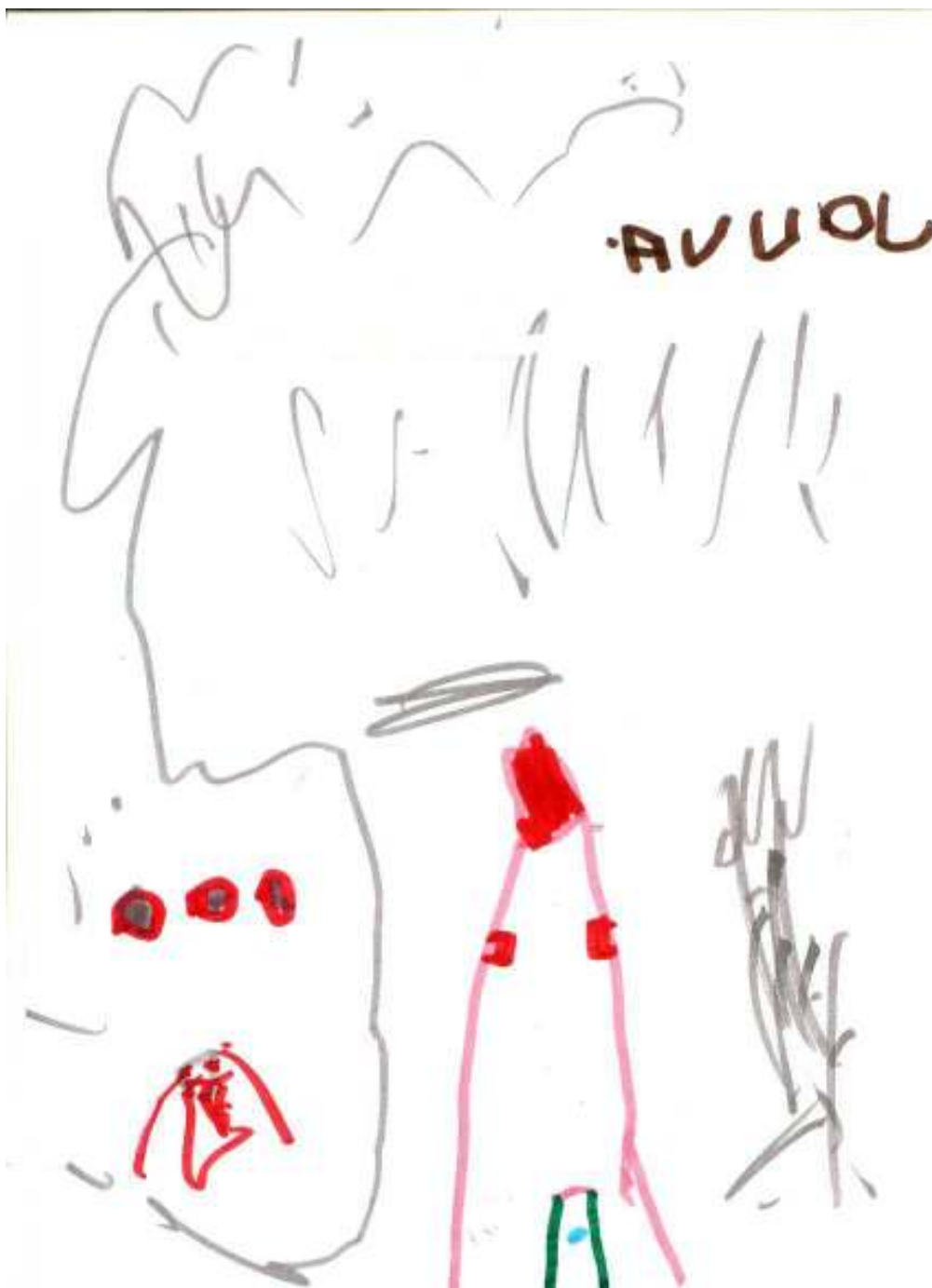
- Ανώνυμος (2010). *Οικογένεια σε (οικονομική) κρίση!* Ανακτήθηκε τον Ιούνιο του 2012 από: <http://www.qualitynet.gr/displayITM1.asp?ITMID=65621&LANG=GR>
- Ανώνυμος (2011α). *Πώς να μιλήσω στο παιδί μου για την κρίση;* Ανακτήθηκε τον Ιούνιο του 2012 από: http://www.yourbaby.gr/portal/index.php?option=com_content&task=view&id=211&Itemid=13
- Ανώνυμος (2011β). *Μιλώντας στα παιδιά για τα χρήματα - 5 σημεία που πρέπει να προσέξετε.* Ανακτήθηκε τον Ιούνιο του 2012 από: http://www.mamakid.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=1689:5-&catid=50:1-3-&Itemid=82
- American Psychological Association (APA). (2012). *Dollars and sense: Talking to your children about the economy.* Retrieved June 2012 from: <http://www.apa.org/helpcenter/children-economy.aspx>

- Britto, P., Ulkuer, N., & Meyers, C. (2009). *Impact of the economic crisis on early childhood development: An examination of mediating pathways with implications for national policy*. London: ODI/UNICEF Conference, November 9-10.
- Brodkin, A. (2012). *How to talk to your kids about the economy*. Retrieved June 2012 from: <http://www.scholastic.com/resources/article/how-to-talk-to-your-kids-about-the-economy>
- Carlsson- Paige, N., & Levin, D. (2009). *Hard economic times may not be all bad for kids*. Retrieved June 2012 from: <http://dianeelevin.com/articles/>
- Chaekyu, P. (1999). Economic crisis and the quality of life in Korea. *Development and Society* 28, 229-257.
- Chafel, J., & Neitzel, C. (2005). Young children's ideas about the nature, causes, justification and alleviation of poverty. *Early Childhood Research Quarterly*, 20, 433-450.
- Chafel, J., & Neitzel, C. (2004). Young children ideas about poverty: gender, race, socioeconomic status and setting differences. In S. Reifel & M. Brown (Eds.), *Social contexts of early education and reconceptualizing play* (pp.3-37). Bingley, UK: Emerald Group Publishing Ltd.
- Δημητριάδη, Δ. (2011). *Μαμά πες μου αλήθεια.....είμαστε φτωχοί; Ανακτήθηκε τον Ιούνιο του 2012 από: <http://www.gr8media.gr/articles/blog/250/mama-pes-moy-alhtheiaeimaste-ftwxoi.html>*
- ΔΟΛ, (2012). *Χωρίς βασικά αγαθά για την ανάπτυξη τους 13 εκατομμύρια παιδιά στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Ανακτήθηκε τον Ιούνιο του 2012 από: <http://news.in.gr/greece/article/?aid=1231197929>*
- Duffield, B., & Lovell, P. (2008). *The economic crisis hits home*. USA: NAEHCY.
- Εξπρές, (2012). *Στα όρια της φτώχειας το 27,7% των Ελλήνων. Ανακτήθηκε τον Ιούνιο του 2012 από: http://www.express.gr/news/finance/562762_oz_20120208562762.php3*.
- Καπιάτου, Α. (2010, Μάρτιος 25). Πώς επηρεάζει η οικονομική κρίση την οικογένεια. *Μακεδονία*, σ.23.
- Καρκαγιάννης, Κ. (2012^α, Απρίλιος 3). Νέο ρεκόρ ανεργίας στην Ευρωζώνη. *Καθημερινή*, σ.3.
- Καρκαγιάννης, Κ. (2012^β, Φεβρουάριος 9). Eurostat: Στα όρια της φτώχειας ζουν 3 εκατομμύρια Έλληνες. *Καθημερινή*, σ.18.
- Κογκίδου, Δ. (2012). *Γονείς και παιδιά σε περίοδο οικονομικής κρίσης*. Ανακτήθηκε τον Ιούνιο του 2012 από: <http://tvxs.gr/news/egrapsan-eipan/goneis-kai-paidia-se-periodo-oikonomikis-krisis-tis-dimitras-kogkidoy>
- Κολαΐτης, Γ. (2011, Οκτώβριος 28). Η οικονομική κρίση και οι επιπτώσεις στην ψυχική υγεία των νέων. *Ελευθεροτυπία*, σ.9-10.
- Λακασάς, Α. (2012, Μάιος 13). Η κρίση με τα μάτια των μικρών μαθητών. *Καθημερινή*, σ.23.
- Levin, D. (2010) The impact of violence and disaster on children and how to help them heal and thrive afterwards. In A. Awotona (Ed.), *Rebuilding sustainable communities for children and their families after disasters: A Global Survey*, (pp. 151-158). Newcastle-Upon-Tyne, UK: Cambridge Scholars.
- Levin, D. (2003). *Teaching young children in violent times*. Cambridge, MA: Educators for Responsibility & Washington, DC: National Association for the Education of Young Children (2nd ed.).
- Λιμνιωτάκη, Δ. (2010). *Εξηγώντας στα παιδιά μας για την οικονομική κρίση*. Ανακτήθηκε τον Ιούνιο του 2012 από: <http://www.eimastegynaikes.gr/oikogeneia-kai-paidi/705-eksigontas-sta-paidia-mas-gia-tin-oikonomiki-krisi.html>

- Μαυράκη, Χρ. (2011). *Πώς να μιλήσω στο παιδί για την οικονομική κρίση*; Ανακτήθηκε τον Ιούνιο του 2012 από: <http://www.tlife.gr/Article//0-42-24554.html>
- NASP (2008). *Helping children cope in unsettling times. The economic crisis: Tips for parents and teachers*. Bethesda, MD.
- Nea TV (2012). *Στο έλεος του Θεού 2.500 παιδιά!* Ανακτήθηκε τον Ιούνιο του 2012 από: <http://www.neatv.gr/ellada-koinwnia/40913-sto-eleos-tou-theou-2500-paidia.html>
- Παναγιωτίδης, Β. (2012, Ιανουάριος 12). Φρένο στα παιδικά όνειρα βάζει η οικονομική κρίση. *Τύπος Θεσσαλονίκης*, σ.11.
- Παπαδοπούλου, Λ. (2010, Μάρτιος 3). Και τα παιδιά πληρώνουν την οικονομική κρίση. *Αγγελιοφόρος*, σ.14.
- Παυλέτση, Χρ. (2011). *Η οικονομική κρίση στην ψυχή των παιδιών: Τι πρέπει να κάνουν οι γονείς*. Ανακτήθηκε τον Ιούνιο του 2012 από: http://www.lamiareport.gr/index.php?option=com_content&view=article&id=40268&Itemid=7
- Πρεκατέ, Β. (2011). *Ψυχολογικός αντίκτυπος της οικονομικής κρίσης στα παιδιά*. Ανακτήθηκε τον Ιούνιο του 2012 από: <http://toblogsas.skai.gr/post/13878542174>
- Patel, M. (2009). *Economic crisis and children: An overview for East Asia and the Pacific*. UK: Sage.
- PBS Parents (2009). *Making sense of cents: talking to your kids about the economy*. Retrieved June 2012 from: <http://www.pbs.org/parents/special/article-finance-makingsense.html>
- Ramsey, P. (1991). Young children's awareness and understanding of social class differences. *Journal of Genetic Psychology: Research and Theory on Human Development* 152, 71-82.
- Rice, K., & Groves, B. (2005). *Hope and healing: A caregiver's guide to helping children affected by trauma*. Washington, DC: Zero to Three.
- Σιδέρης, Ν. (2013). *Μιλώ για την κρίση με το παιδί*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Συμεωνίδου, Χρ. (2012, Μάιος 10). Οικονομική κρίση και παιδί. *Αγγελιοφόρος*, σ.4.
- Singer, D., & Revenson, T. (1996). *A Piaget primer: How a child thinks* (2nd ed.). New York: Plume.
- Το Βήμα, (2012, Φεβρουάριος 7). *ΟΗΕ: Το σχολείο δεν προετοιμάζει τους νέους για να βρουν δουλειά*. Ανακτήθηκε τον Ιούνιο του 2012 από: <http://www.tovima.gr/world/article/?aid=442291>
- UNICEF (2010). *The children left behind: A league table of inequality in child well-being in the world's rich countries*. Retrieved June 2012 from: http://www.unicef-irc.org/publications/pdf/rc9_eng.pdf
- UNICEF (2007). *Child poverty in perspective: An overview of child Well-Being in Rich Countries*. Retrieved June 2012 from: <http://eprints.whiterose.ac.uk/73187/1/Document.pdf>
- Φωκά, Μ. (2010). *Οικογένεια και οικονομική κρίση*. Ανακτήθηκε τον Ιούνιο του 2012 από: <http://www.yeskid.gr/kosmos-paidioy/anatyksi/oikogeneiakos-proypologismos/oikogeneia-oikonomiki-krisi?page=5>
- Χαμόγελο του Παιδιού (2012). *Αυξάνονται τα περιστατικά παραμέλησης των παιδιών λόγω οικονομικής κρίσης*. Ανακτήθηκε τον Ιούνιο του 2012 από: <http://news.in.gr/greece/article/?aid=1231203551>

Παράρτημα : Ζωγραφιές νηπίων

Ζωγραφιά 1: Του έκλεψαν τις μπάλες και είναι λυπημένος

Ζωγραφιά 2: Μία φτωχή οικογένεια που έκλεψε μία κορώνα χρυσή και μετά έκαψε το μαγαζί

Ζωγραφιά 3: Σπίτι που καίγεται. Το έκαψαν κάτι κακοί

Ζωγραφιά 4: Κήκε αυτός ο άνθρωπος. Ο κακός έβαλε τις φωτιές

Ζωγραφιά 5: Καταστροφή

